

دانشگاه باقر العلوم
پایان نامه کارشناسی ارشد علوم سیاسی

عنوان:

مناسبات ایمان و امنیت در قرآن

استاد راهنما:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر نجف لکزایی

استاد مشاور:

حجت الاسلام والمسلمین دکتر سید محمدتقی آل سیدغفور

نگارش و پژوهش:

صدیقه لکزایی

قم

1386

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

شهیدانی که با نثار خونشان، ایمان و امنیت را به این مرز و بوم هدیه کردند، نیز شهدای
مظلوم و بی دفاع فاجعه تاسوکی که بی رحمانه فدای ناامنی شدند به ویژه همسر، شهید
نعمت الله پیغان.
روحشان شاد

تقدیر و تشکر

پس از شکرگذاری به درگاه خداوند متعال که همواره تنها حامی و تکیه‌گاهم بوده، به ثمر رسیدن این پژوهش را مدیون اساتید بزرگواری هستم که راهنمایی‌های اندیشمندانه‌شان چراغ راه انجام این پژوهش بود. همچنین از استاد فرزانه و گرانقدرم، جناب آقای دکتر لکزایی تشکر می‌کنم که راهنمایی‌های استادانه‌شان راه‌گشای این پژوهش بود. نیز از استاد گرانقدر جناب حجت الاسلام و المسلمین آل‌غفور به دلیل مشاوره‌ عالمانه‌شان سپاسگزارم.

همچنین از جناب آقای کریمی‌تبار که خدمات رایانه‌ای این پژوهش را بر عهده داشتند و نیز از کارکنان کتابخانه باقرالعلوم کمال تشکر را دارم.

همچنین بر خود لازم می‌دانم که از همسر و فرزندانم به خاطر صبر و حوصله‌ای که در طی تدوین این رساله به خرج دادند، تشکر کنم.

نیز از زحمات برادر مهربان و همسر بزرگوارشان، که بی‌شک اگر همراهی این عزیزان نبود این رساله به سرانجام نمی‌رسید. نیز از عزیزان دیگری که در طی تدوین پایان‌نامه مرا یاری دادند، تشکر می‌کنم.

چکیده

در این پژوهش نگارنده تلاش نمود تا به یک پرسش اساسی پاسخ دهد و آن پرسش این بود که: از دیدگاه قرآن چه نسبتی میان ایمان و امنیت برقرار است؟ در راستای پاسخ به این سؤال باتوجه به آیات قرآن این فرضیه مطرح شد که ایمان از طریق تحقق ارزشها در فرد و جامعه بویژه عدالت و نفی ظلم امنیت حقیقی را تأمین می کند.

جهت آزمون فرضیه فوق، رساله‌ی حاضر را در یک مقدمه و پنج فصل سازماندهی نمودیم. در فصل اول به تبیین چارچوب انتخابی پرداختیم. چارچوبی که در این رساله مورد استفاده قرار گرفته است؛ نظریه‌ی ادراکات اعتباری علامه طباطبایی می باشد. علامه در کتاب اصول فلسفه و روش رئالیسم و تفسیرالمیزان به شرح این نظریه پرداخته است. علامه معتقد است که ما دو نوع ادراکات اعتباری داریم. ادراکات اعتباری ثابت و عمومی قبل از اجتماع و ادراکات اعتباری متغیر بعد از اجتماع. در اعتباریات قبل از اجتماع علامه اصلی را به نام اصل استخدام مطرح می کند که باعث تشکیل اجتماع مدنی و در واقع ادراکات اعتباری بعد از اجتماع می شود. نظریه‌ی استخدام می گوید: افراد برای تأمین نیازهای اساسی و فردی خویش محتاجند که به همدیگر سود برسانند. این استخدام اجتماعی و این سودرسانی اگر یک طرفه باشد، عین ظلم و بی عدالتی است. اما اگر دوطرفه باشد عدالت حاکم است، حالا سؤال اینجاست که چه کنیم که این ادراکات اعتباری به انحراف نروند و یک طرفه نباشند و مسیر عدالت را طی کند؟

پاسخ این رساله آن است که در این مورد باید به یک قانون متوسل شد. از میان قوانین موجود، قانون و شریعت الهی چون سازگار با نیازها و سرشت بشر است می تواند بهترین گزینه باشد. خداوند برای هدایت انسان در مسیر درست و اجرای عدالت انبیاء را با قانون الهی فرستاده تا این رابطه‌ها را درست کنند. انبیاء با ارشاد و راهنمایی خود و ارائه احکام الهی برای مردم آنها را طوری هدایت می کنند که دیگر ظلم و بی عدالتی در جامعه حضور نداشته باشد. و

این عدالت منجر به امنیت همه جانبه می‌شود. پس ایمان به خدا و پیامبر و جانشینان او باعث می‌شود که انسان پیرو احکام و نظام سیاسی خاصی شده و مردم و جامعه به سوی هدف خاصی در حرکت باشند که همانا سیر الی الله است. لذا قانون خدا باعث عدم انحراف مردم و اجتماع از مسیر عدالت می‌شود و در واقع استخدام را به صورت دوطرفه در اجتماع حاکم می‌نماید. با توجه به این نظریه این نکات را می‌توان بیان نمود:

الف: انسان با توجه به نظریه‌ی ادراکات اعتباری ناگزیر به تشکیل اجتماع است. برای برآورده شدن نیازها از اصل استخدام استفاده می‌کند.

ب: اگر استخدام به صورت یک‌طرفه باشد ظلم است و اگر به صورت متقابل و دوطرفه باشد عین عدالت است. برای اینکه استخدام یک‌طرفه نباشد قانون باید در جامعه حاکم گردد.

ج: بهترین قانونی که ضامن تأمین عدالت و امنیت در جامعه، که در واقع خواست همه‌ی انسانها است، قانون الهی می‌باشد. پس خدا که انسان را آفریده بهتر از هرکسی از نیازهای او آگاه است پس قانونی هم که برای او وضع نموده بهترین قانون است.

د: برای تشریح قانون و اصلاح روابط میان انسانها با خود، رابطه خدا و دیگر مردم، پیامبران، ائمه و جانشینان آنها را تعیین کرد تا جامعه در مسیر درست خویش هدایت شود، و مردم از عدالت و امنیت بهره‌مند گردند.

بنابراین بهترین ضمانت اجرای عدالت، امنیت و ... ایمان به خداوند می‌باشد.

فهرست مطالب

2	مقدمه و طرح تحقیق
7	فصل اول: چارچوب نظری
9	انواع ادراکات
16	تفاوت ادراکات حقیقی و اعتباری
18	چگونگی پیدایش ضرورت اعتباری
20	چگونگی پیدایش کثرت در علوم اعتباریه
22	اعتباریات قبل از اجتماع
22	1- وجوب
22	2- حسن و قبح
23	3- انتخاب اخف و اسهل
23	4- اصل استخدام
25	انسان و اجتماع مدنی
27	راه‌های اعمال قانون در جامعه
31	5- اصل متابعت علم
32	جمع‌بندی فصل اول

فصل دوم: تحلیل ایمان 31

Error! Bookmark not defined. ..... مقدمه

Error! Bookmark not defined. ..... مفهوم ایمان

Error! Bookmark not defined. ..... روابط معنایی ایمان

Error! Bookmark not defined. ..... معیارهای یک جهان‌بینی خوب

43 ..... اصل اول توحید

Error! Bookmark not defined. ..... اقسام توحید

Error! Bookmark not defined. ..... آثار عملی اعتقاد به توحید افعالی

defined.

Error! Bookmark not defined. ..... جایگاه و اهمیت توحید نظری

Error! Bookmark not defined. ..... 2- اصل دوم عدل

Error! Bookmark not defined. ..... عدل چیست؟

Error! Bookmark not defined. ..... اصل سوم نبوت

Error! Bookmark not defined. ..... اهداف بعثت انبیاء

Error! Bookmark not defined. ..... اصل چهارم: امامت

Error! Bookmark not defined. ..... مفهوم امامت به لحاظ لغوی و اصطلاحی

defined.

Error! Bookmark not defined. ..... امامت در نگاه شیعه

Error! Bookmark not defined. ..... سنجش مقام امامت با نبوت

Error! Bookmark not defined. ..... ضرورت وجود امام از نظر شیعه

Error! Bookmark not defined. ..... اصل پنجم معاد

Error! Bookmark not defined. ..... دلایل ضرورت معاد

Error! Bookmark not defined. ..... معاد مقتضای عدل الهی

Error! Bookmark not defined. ..... معاد مقتضای رحمت الهی

Error! Bookmark not defined......دلایل منکران معاد

Error! Bookmark not defined......مبانی فقهی ایمان -

Error! Bookmark not فقه و اهمیت آن در حیات اجتماعی

defined.

Error! Bookmark not defined......تعریف فقه

Error! Bookmark not defined......ابواب مختلف فقه

Error! Bookmark not defined......ابواب و رؤوس مسائل فقه

Error! Bookmark not defined......1- عبادات

Error! Bookmark not defined......2- عقود

Error! Bookmark not defined......3- ایقاعات

Error! Bookmark not defined......4- احکام

Error! Bookmark not defined......اخلاق

Error! Bookmark not defined......- نیاز اخلاق به ایمان

Error! Bookmark not defined......ایمان پشتوانه اخلاق

Error! Bookmark not defined......جمع بندی فصل دوم

118.....فصل سوم: تحلیل عدالت

Error! Bookmark not defined......عدالت

Error! Bookmark not defined......عدالت در لغت و در اصطلاح

Error! Bookmark not defined......عدالت در سطح نظام سیاسی

Error! Bookmark not defined......تعریف نظام سیاسی

Error! Bookmark not defined......مبانی نظام سیاسی در اسلام

Error! Bookmark not defined......الف- مبانی هستی شناسی

Error! Bookmark not ب- مبانی انسان شناسی نظام سیاسی

defined.

Error! Bookmark not defined......رهبری در نظام سیاسی الهی

Error! Bookmark not defined......اهداف نظام سیاسی در اسلام

Error! Bookmark not 1- هدایت انسان در جهت قرب به خدا.

defined.

Error! 2- خدمت به مردم، اجرای احکام اسلامی به ویژه تحقق عدالت. ....

Bookmark not defined.

Error! Bookmark not 3- ایجاد نظم و برقراری امنیت در جامعه

defined.

4- مبارزه با موانع راه خدا و تهدیدات موجود بر سر راه جامعه اسلامی

Error! Bookmark not defined......

Error! Bookmark not جایگاه عدالت در بقای نظام سیاسی

defined.

Error! Bookmark not defined......عدالت در سطح قانون

Error! Bookmark not defined......مفهوم قانون

Error! Bookmark not defined......هدف قانون

Error! Bookmark not defined......ضرورت قانون:

Error! Bookmark not defined......عدالت در ساحت کارگزاران

Error! Bookmark not defined......عدالت در سطح ساختارها:

126..... فصل چهارم: تحلیل امنیت

Error! Bookmark not defined......مقدمه

Error! Bookmark not defined......امنیت

Error! Bookmark not defined......مفهوم امنیت

Error! Bookmark not defined......ویژگیهای امنیت

Error! Bookmark not defined......تحول مفهوم امنیت

Error! Bookmark not defined......مفهوم امنیت در جوامع بدوی یا سنتی

Error! Bookmark not defined......مفهوم امنیت در جامعه مدنی

Error! Bookmark not.....تحول مفهوم امنیت در جوامع ملی (مدرن)

defined.

Error! Bookmark not defined......نظریه‌های امنیت

Error! Bookmark not defined......1- پوزیتیویسم

Error! Bookmark not defined......نظریه واقع‌گرایی

Error! Bookmark not defined......نظریه لیبرالیستی

Error! Bookmark not defined......نظریه مکتب کپنهاک

Error! Bookmark not defined......تهدیدمحوری در مفهوم امنیت

Error! Bookmark not defined......ویژگیهای مکتب امنیتی کپنهاک

Error! Bookmark not defined......امنیت در اسلام

Error! Bookmark not defined......مفهوم امنیت

Error! Bookmark not defined......ابعاد امنیت

Error! Bookmark not defined......1- امنیت سیاسی

Error! Bookmark not defined......2- امنیت اجتماعی

Error! Bookmark not defined......3- امنیت اقتصادی

Error! Bookmark not defined......4- امنیت حقوقی و قضایی

Error! Bookmark not defined......5- امنیت فرهنگی

Error! Bookmark not defined......امنیت ملی

Error! Bookmark not defined......جمع‌بندی فصل چهارم

158.....فصل پنجم: تحلیل رابطه ایمان و امنیت

159.....مقدمه

Error! Bookmark not defined......نگرش‌ها در رابطه ایمان و امنیت

Error! Bookmark not defined......ابعاد امنیت در اسلام

Error! Bookmark not defined......امنیت فردی و اجتماعی

Error! Bookmark not defined......امنیت سیاسی

Error! Bookmark not defined......امنیت اقتصادی

Error! Bookmark not defined......الف: زکات

Error! Bookmark not defined......ب: خمس

Error! Bookmark not وظایف و مسئولیتهای اقتصادی دولت اسلامی

defined.

Error! Bookmark not defined......اهداف اقتصادی دولت اسلامی

Error! Bookmark not defined......اخلاق و آداب بازرگانی

182.....امنیت فرهنگی

185.....امنیت نظامی

188.....قواعد فقهی در تأمین عدالت و امنیت

188.....جمع بندی فصل چهارم

Error! Bookmark not defined......خاتمه: نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined......فهرست منابع

Error! Bookmark not defined......الف - کتابها

Error! Bookmark not defined......ب - مقالات

مقدمه:

طرح تحقیق

1- طرح موضوع

امنیت از مهم‌ترین و ضروری‌ترین نعمت‌های الهی بوده و از نیازهای اولیه و ضروری برای بشر می‌باشد. گفت‌وگو و نگارش در مورد امنیت بسیار است. و به دلیل انتزاعی و ذهنی بودن مفهوم امنیت در نزد اندیشمندان و متفکران تاکنون تعریف مشخص و ثابتی از این واژه ارائه نشده است.

بحثی که نگارنده در پی بررسی و ارائه‌ی آن است عبارت است از: مناسبات ایمان و امنیت از منظر قرآن کریم. این کتاب تنها منبعی است که در عین اینکه وحی است هیچ‌گونه تصرفی در آن صورت نگرفته است و این مصونیت تا پایان جهان از جانب خدا تضمین شده است. با تأمل در آیات قرآن این نکته بدست می‌آید که امنیت نیاز فرد و اجتماع و بلکه ضروری‌ترین نیاز آدمی است، اگر در جامعه باشد سایر نیازها نیز در سایه‌ی آن تأمین می‌گردد. قرآن کریم جوامع انسانی را منحصر به دو دسته می‌کند: الهی و طاغوتی. در جامعه‌ی الهی ایمان به خدا و توحید حرف اول را می‌زند و خداوند محور اعمال و افکار بشر است. اما در جامعه‌ی طاغوتی انسان حرف اول و آخر را می‌زند، در چنین جوامعی همه چیز از جمله عدالت، امنیت، آزادی و ... نسبی می‌باشد.

پس از این مقدمه رساله حاضر تلاش خواهد نمود تا ارتباط ایمان و امنیت را در یک جامعه‌ی الهی بررسی نماید. اینکه امنیت در کلام الهی چگونه تعریف شده است، از چه وجوه، ارکان و ابعادی برخوردار است. چه چیزهایی امنیت را تهدید می‌کند و اینکه آیا ایمان می‌تواند امنیت را تأمین کند؟ اگر جواب مثبت است، راهکارهای قرآن کریم در جهت تأمین امنیت چه می‌باشد.

2- علت انتخاب موضوع، اهمیت و فایده‌ی آن

علت اصلی انتخاب موضوع علاقه و دغدغه‌ی نگارنده است. باتوجه به نیاز ضروری انسان به امنیت، نگارنده سعی دارد ارتباط این موضوع حیاتی را با ایمان بررسی نماید. همچنین با نگاهی به گذشته این نتیجه

حاصل می شود که امنیت همواره مورد توجه اندیشمندان و جوامع بوده است. نتیجه ای که از این بررسی حاصل می شود برای نگارنده اهمیت دارد و می تواند مورد استفاده ی جوامع قرار بگیرد.

هدف اصلی: در این پژوهش دیدگاه کلی و راهبردی قرآن کریم در مورد نسبت ایمان و امنیت است.

اهداف فرعی:

- آشنایی اجمالی نسبت به مبانی نظری امنیت؛

- آشنایی با ادبیات و مفاهیم امنیت در اسلام؛

- شناخت اصول کلی حاکم بر امنیت در قرآن.

3- سابقه ی پژوهش

در ارتباط مناسبات ایمان و امنیت با توجه به کنکاش های نگارنده، آنچه به دست آمده است این بوده که پژوهش و یا مقاله ای با این عنوان یافت نشده ولی برخی موضوعات مرتبط با این موضوع مانند امنیت در قرآن، امنیت در نظام سیاسی اسلام، به قلم بهرام اخوان کاظمی و امنیت و شریعت یافت شد که البته آنها هم زیاد نبود. به نظر می رسد موضوع تقریباً جدیدی است که به طور مستقل تاکنون به آن پرداخته نشده است.

4- سؤال اصلی

از دیدگاه قرآن کریم چه نسبتی میان ایمان و امنیت برقرار است؟

5- فرضیه پژوهش

براساس این آیاتی از قرآن فرضیه ی این پژوهش عبارت است از: ایمان می تواند از طریق تحقق ارزش ها در فرد و جامعه بویژه عدالت و نفی ظلم، امنیت حقیقی را تأمین کند.

6- فرضیه های رقیب

1- از نظر قرآن ایمان و امنیت دو مقوله ی جدا از هم هستند.

2- از نظر قرآن ایمان تابع امنیت است.

3- امنیت برای زندگی دنیوی و ایمان برای زندگی اخروی است.

7- سؤالات فرعی

1- چارچوب نظری مناسب برای بررسی نسبت ایمان و امنیت کدام است؟

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام می باشد

2- مؤلفه‌های ایمان از نظر قرآن چیست؟

3- مؤلفه‌های عدالت از نظر قرآن چیست؟

4- مؤلفه‌های امنیت از نظر قرآن چیست؟

5- زمینه‌های تحقق ایمان و امنیت در جامعه از نظر قرآن چیست؟

8- مفاهیم و متغیرها

مفاهیم کلیدی این پژوهش عبارت‌اند از: «ایمان»، «عدالت» و «امنیت». که هرکدام در طول پژوهش بحث خواهند شد. متغیر مستقل ایمان است. عدالت متغیر واسط و امنیت متغیر وابسته را تشکیل می‌دهند.

9- روش تحقیق

روش تحقیق این پژوهش به صورت توصیفی، تحلیلی و تفسیر موضوعی، قرآن به قرآن می‌باشد. و روش گردآوری اطلاعات کتاب‌خانه‌ای می‌باشد.

10- سازماندهی پژوهش

پژوهش حاضر از یک مقدمه، پنج فصل و یک نتیجه‌گیری برخوردار است. در مقدمه، طرح تفصیلی پژوهش آمده است. فصل اول عهده‌دار تبیین چارچوب نظری می‌باشد. فصل دوم، سوم و چهارم به ترتیب به تحلیل ایمان، عدالت و امنیت اختصاص دارد. فصل پنجم به تبیین ارتباط ایمان و امنیت در قرآن اختصاص دارد. در خاتمه نتیجه‌گیری پژوهش خواهد آمد.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

فصل اول:

چارچوب نظری

مقدمه

دین اسلام با محوریت قرآن در بر دارنده اصولی منسجم و هماهنگ و ناظر به زندگی فردی و اجتماعی انسانها می باشد. در جوامع امروزی و در مقایسه با مکاتب و مسالک عصر حاضر متأسفانه مباحث قرآنی آن چنان که شایسته است مورد توجه و کنکاش واقع نشده است. علاوه بر این، بحث‌ها و پژوهش‌هایی هم که انجام شد و عموماً ذهنی، اعتقادی و دور از حیطة تأثیر عملی، عینی و خصوصاً اجتماعی است. از این رو نسبت به زندگی جمعی انسانها، چگونگی شکل و اداره جامعه نیز تعهدات و تکالیف متقابل انسان نظریه‌ای روشن ارائه نشده است.

به سخن دیگر آنکه قرآن، سند قاطع و تردیدناپذیر اسلام در بیشترین موارد سهمی در روشنگری و راه‌گشایی نیافته و به جای آن دقت‌ها و تعمقات شبه عقلی یا روایات و منقولات ظنی و یا با اعتباری بیشتر میدان‌دار و مسئول شناخته شده است. در نتیجه بسیاری از تفکرات جدا از قرآن و بی‌اعتناد به آن نشو و نما یافته است. شاید همین بی‌ارتباطی و بی‌اعتنایی یا احساس بی‌نیازی یا نومیدی از امکان استفاده‌ای صحیح از هر یک به نوبه خود معلول عواملی خاص است و موجب شد که به جای تدبر و تفکر، نیز استخراج راه‌کارها و برنامه زندگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و... جای خود را به قرائت و تلاوتی سطحی، سرسری، فاقد نتیجه و در جهت ثواب و اجر اخروی داده است. این عوامل دست به دست هم داده تا این کتاب الهی و زندگی‌ساز دست‌مایه عوامی‌ها شده است. لذا به نظر می‌رسد با توجه به این واقعیت سه خصوصیت در مباحث اسلامی مورد توجه متفکران قرار بگیرد:

الف: معارف و دستگاه فکری اسلامی از تجرد و ذهنیت محض خارج شده و همچون همه مکاتب اجتماعی ناظر به تکالیف عملی و بویژه زندگی اجتماعی باشد؛

ب: مسائل فکری اسلام به صورت پیوسته و به عنوان اجزاء یک واحد مورد مطالعه واقع شود و هر یک به لحاظ آنکه جزیی از مجموعه‌های دین و بر این بنا استوار است، طرح کلی و همه جانبه‌ای از دین به صوت یک ایدئولوژی کامل و بی‌ابهام و دارای ابعادی متناسب با زندگی چندبعدی انسان استنتاج می‌شود؛

ج: در نهایت در استنباط و فهم این اصول اسلامی مدارک و متون اساسی دین اسلام اصل و منبع باشد نه سلیقه‌ها و نظرهای شخصی یا اندوخته‌های ذهنی و... تا حاصل تحقیق و کاوش به راستی اسلامی، قرآنی باشد و نه هر چه جز آن. پس برای برآمدن این منظور قرآن، کامل‌ترین و موثوق‌ترین سندی است که می‌توان بر آن متکی شد. چرا که: «باطل را از هیچ سوی بدان راه نیست» و «در آن، مایه‌ی روشنگری هر چیز است». و البته در پرتو تدبری ژرف و عمیق که خود قرآن ما را به آن فرمان داده است.¹

با این توجه، آنچه در این رساله گرد آمده است، بررسی و کاوشی است در قرآن پیرامون ارتباط ایمان و امنیت نیز نسبتی که بین این دو مفهوم برقرار است. فرضیه‌ای که در نظر گرفته شده از این قرار است: با توجه به این که انسان موجودی اجتماعی است، اگر به خدا ایمان بیاورد و در جهت اجرای شریعت و عمل به دستورات خدا قدم بر دارد. که مهمترین آن اجرای عدالت و نفی ظلم است، امنیت حقیقی در جامعه انسانی برقرار می‌شود. وقتی که انسان ایمان می‌آورد و دعوت حق را قبول می‌کند در واقع در سه سطح به خودسازی پرداخته است. الف: سطح اعتقادات و باورها، در سطح عمل و رفتارها و در کسب فضائل و دفع رذایل. در این جا ایمان پشتوانه و ضمانت اجرایی برای اخلاق فاضله می‌گردد. جامعه‌ای که انسانهای مؤمن دارد. این انسانها هم خودشان امنیت دارند و هم در اجتماع امنیت‌ساز هستند. همچنانکه قرآن می‌فرماید:

(الَّذِينَ آمَنُوا وَ لَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَ هُمْ مُهْتَدُونَ)؛²

«آنها که ایمان آورده‌اند و ایمان خود را به ظلم نیالوده‌اند، برای آنها امنیت است و آنها

هدایت‌یافتگان هستند».

برای بررسی و آزمون این فرضیه از نظریه علامه طباطبایی بهره گرفته‌ام. علامه نظریه‌ای دارد با عنوان ادراکات اعتباری، که در ادامه مطلب به تبیین و تشریح این نظریه می‌پردازیم.

1 - سید علی حسینی خامنه‌ای، طرح کلی اندیشه اسلامی در قرآن، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی‌تا، ص 6-7.

2 - سوره انعام، آیه 82.

انواع ادراکات

واژه «اعتبار» معانی و کاربردهای گوناگونی دارد. مقصود از این واژه در این جا این است که ما دو نوع علوم و ادراکات داریم، یکی علوم و ادراکات حقیقی که ما به ازاء خارجی دارند و از واقع گزارش می دهند و دیگر ادراکات و علوم اعتباری که در حقیقت ساخته قوای ادراکی انسان هستند و از واقع گزارش نمی دهند. بلکه در واقع تصرف می کنند. پس در نظریه علامه ما با دو نوع ادراک روبرو هستیم:

الف: ادراکات حقیقی

ب: ادراکات اعتباری

همانگونه که آمد، ادراکات حقیقی انکشافات و انعکاسات ذهنی واقع و نفس الامر است که دارای ویژگیهای حقیقی، مطلق، ثابت و آزاد از نفوذ احتیاجات طبیعی و عوامل محیط می باشد. اما ادراکات اعتباری در مقابل ادراکات حقیقی است و در واقع فرضهایی است که ذهن به منظور رفع احتیاجات حیاتی آنها را ساخته و جنبه وضعی، قراردادی، فرضی و اعتباری دارد و با واقع و نفس الامر سروکاری ندارد. ادراکات حقیقی را می توان در براهین فلسفی یا علمی، طبیعی یا ریاضی جای داد و نتیجه علمی یا فلسفی گرفت و همچنین می توان از یک برهان فلسفی یا علمی یک ادراک حقیقی تحصیل نمود. ولی در مورد ادراکات اعتباری نمی توان چنین استفاده ای کرد.

- تفاوت ادراکات حقیقی و اعتباری

ادراکات حقیقی	ادراکات اعتباری
- ارزش منطقی دارد	- ارزش منطقی ندارد
- تابع احساسات طبیعی موجود زنده	- تابع احساسات طبیعی موجود زنده و عوامل محیط نیست
- قابل تطور و نشو و ارتقا نمی باشد.	- قابل تطور و نشو و ارتقا می باشد.
- مطلق، دائم و ضروری است.	- نسبی، موقت و غیر ضروری است.

سوالی که این جا مطرح می شود این است که تفکیک این دو نوع ادراک چه امتیاز و مزایایی دارد؟

به نظر علامه تمیز و تفکیک ادراکات حقیقی از اعتباری، بسیار لازم و ضروری است و عدم تفکیک این دو بسیار مضر و خطرناک می باشد. همین عدم تفکیک است که بسیاری از دانشمندان را از پا درآورده است، به این صورت که بعضی اعتباریات را به حقایق قیاس کرده و با روش های عقلانی مخصوص حقایق در اعتباریات سیر کرده اند. و بعضی به عکس نتیجه مطالعات خود را در مورد اعتباریات به حقایق تعمیم داده اند و حقایق را مانند اعتباریات، مفاهیمی نسبی، متغیر و تابع احتیاجات طبیعی پنداشته اند.³

ادراکات اعتباری

با توجه به تعریف و ویژگیهای نظریه ادراکات اعتباری، آزمایشهای متوالی توسط اندیشمندان نشان می دهد که زندگی انسان در افکار وی دخیل می باشد و اختلاف معلومات و افکار با اختلاف منطقه و محیط زندگی، حتی در یک فرد انسان، به حسب دو زمان و به موجب اختلاف شرایط روشن و غیر قابل انکار است. همچنین ما می توانیم با تربیتهای گوناگون در انسان افکار گوناگونی ایجاد نمائیم. پس حقایق علمی مخلوق و تابع خودمان بوده و یک ثبوت غیر قابل تغییری ندارند.

برخی از اندیشمندان حتی بدیهیات اولیه تصدیقیه را معلول عواملی حیاتی یا اجتماعی دانسته اند. مطابق این نظریه کلیه اصول همواره متناسب و مرتبط با محیط طبیعی یا اجتماعی انسان است و با تغییر محیط طبیعی یا اجتماعی قهراً تغییر و تبدیل ایجاد می شود. ولی مطابق نظریه تعقلیون، عقل و اصول عقلانی تابع وضع محیط نیست و با تغییر محیط تغییر نمی کند.⁴

این نظر متکی به مطالعات و مشاهداتی است که عده ای از دانشمندان در روحیه اقوام، ملل و طوایف مختلف نموده اند و به این نتایج رسیده اند که اصول عقلانی، اولاً در نزد همه مردمان یکسان نیست. ثانیاً وضع ثابت و یکنواختی ندارد. بلکه با احتیاجات و مقتضیات زندگی آنان مرتبط است و با تغییر آن احتیاجات، تغییر می کند. مطابق این نظریه تمام اصول و مبادی عقلی احکامی وضعی هستند که ذهن به منظور سازگار ساختن انسان با محیط زندگیش، آن اصول را وضع کرده و با تغییر محیط زندگانی و پیدایش احتیاجات جدید ذهن ناچار این اصول را ترک و اصول دیگری را که متناسب با آن احتیاجات باشد وضع خواهد نمود. در هر روی عقل و ادراکات عقلی با احتیاجات زندگانی و عوامل حیاتی یا اجتماعی که تولید کننده آن احتیاجات است،

3 - سید محمدحسین طباطبایی، اصول فلسفه و روش رئالیسم، تهران: صدرا، چ پنجم، ج 2، ص 139.

4 - همان، ص 139-140.

رابطه مخصوص دارد و آن رابطه همانا رابطه تابعیت و متبوعیت است^۵ و همه اینها در جهت حفظ حیات صورت می گیرد.

چگونگی پیدایش اعتباریات

علامه هنگامی که می خواهد چگونگی پیدایش ضرورت اعتبار را تحلیل کند به جهات خاصی، واژه باید را به عنوان معادل واژه «ضرورت» بر می گزیند. واژه باید بار معنایی خاص خود را داشته و نمی تواند نقش مورد انتظار در این باب را ایفا کند.

ولی در هر صورت آنچه از اندیشه علامه در مورد ضرورت اعتباری فهمیده می شود این موارد است.

1- انسان و دیگر موجودات زنده موجود علمی اند.

2- «موجود علمی» یعنی این که کارهای خود را با ادراک و فکر انجام می دهد.

این موضوع بسیار مهم است تا جایی که می توان آن را کلید درک نظریه ادراکات اعتباری در تحلیل علامه به حساب آورد. در تحلیلی ایشان هر موجودی به مراتبی علمی است اراده از علم تبعیت می کند.^۶ بنابراین برای این که موجود زنده فعالیت انجام دهد. نیاز به واسطه قرار گرفتن علوم و ادراکات اعتباری است. بنابراین:

اولاً: علوم و ادراکات اعتباری در همه موجودات طبیعت وجود دارد.

ثانیاً: به محض تحقق علوم و ادراکات اعتباری، اراده و فعل هم به دنبال آن خواهد آمد.

ثالثاً: موجود علمی برای این که کارهای خود را با ادراک و فکر انجام دهد نیاز به دو گونه صور ادراکی

دارد.

الف: صور ادراکی افعال خودش که به اقتضای قوای فعاله اوست، صور ادراکی احساسی.

ب: صور ادراکی و علمی موادی که متعلق افعال اوست.^۷

ما انجام دادن افعال را دوست داریم و می خواهیم، به عنوان مثال ما دارای فعلی به نام خوردن هستیم و این کار را دوست داریم و می خواهیم آن صورت ادراکی احساسی که از خوردن داریم را هم به فعل خوردن و هم به ماده خوردنی و هم به خودمان که خورنده هستیم، نسبت می دهیم. اینکه ماده ای خوردنی است یا نه را به

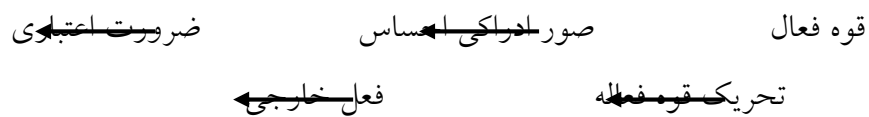
5 - همان، ص 140.

6 - همان، ص 233.

7 - همان، ص 232-234.

تجربه و آزمایش تشخیص می‌دهیم.^۸ ما از احساس و خواست خوردن با نام «اراده» و از شی خوردنی با نام «مراد» و از اعضای خودمان که خورنده هستیم با نام «مرید» یاد می‌کنیم.

رابعاً، نسبت یا ضرورت اعتباری از کجا می‌آید؟ با توجه به آنچه در مطلب فوق گفته شد، انسان خواستار تحقق صورت ادراکی، احساسی منتج از قوه فعاله خود است. نسبت ضرورت میان قوه فعاله (عقل) و اثر آن قرار دارد. انسانی که خواستار تحقق صورت ادراکی احساسی آن قوه است. نسبت ضرورت اعتباری را میان خود و صورت ادراکی احساس قرار می‌دهد تا بدین ترتیب قوه فعاله را تهییج و تحریک نماید تا فعل خاص خودش را انجام دهد تا اثر آن تحقق یافته و در نتیجه صورت ادراکی احساس تحقق پیدا کند.^۹

برای تشریح نظریه فوق و درک مطلب به دو اصل از اصولی که در علم الحیات مورد قبول اهل فن است و نظریه فوق بر آن بنا شده اشاره می‌کنیم:

1- اصل کوشش برای حیات:

علماء علم الحیات معتقدند که موجود زنده در یک کوشش دائمی است که این تلاش دائمی برای جلب سود و فرار از زیان می‌باشد و هر فعالیتی که از موجود زنده سر می‌زند هدف و مقصودی در آن نهفته است که آن منظور یا جلب منفعت است یا دفع ضرر، بنابراین محور تمام فعالیت‌های موجود زنده ادامه حیات یا تکامل آن است. این اصل یعنی کوشش برای ادامه حیات یا تکمیل آن، گاهی به نام اصل کوشش بقا نیز خوانده می‌شود.^{۱۰}

2- اصل انطباق با محیط:

موجود زنده کوشش می‌کند خود را طوری مجهز سازد که بتواند در محیطی که است به حیات خود ادامه دهد. البته تردید نیست که عوامل طبیعی و شرایط ادامه حیات همیشه در همه جا یکسان نیست، این اختلاف و تفاوت است که موجب اختلاف در احتیاجات حیاتی موجود زنده می‌شود. یعنی ادامه حیات در هر محیطی مستلزم مجهز بودن موجود زنده به وسایل، ابزارها و تجهیزات مخصوصی است که احتیاجات مخصوص آن

8 - همان، ص 182.

9 همان، ص 184-193.

10 - همان، ص 140.

محیط را رفع می‌کند. با تغییر محیط در وضع تجهیزات وجودی موجود زنده تغییراتی حاصل می‌شود، که با محیط و احتیاجات جدید متناسب است. این تغییرات به دو صورت می‌تواند باشد:

- گاهی خود به خود و پنهان از شعور موجود زنده است.

- گاهی آشکارا و از روی علم، آگاهی و اراده است.^{۱۱}

تحقیقات اخیر دانشمندان نشان داده است که، بر اساس نظریه انطباق با محیط، عقل نیز در حال تطور، تکوین و تکمیل است. و هیچ گاه به صورت قطعی، ثابت و غیر قابل تغییر در نمی‌آید. عقلی که ظاهراً تکوین یافته، یعنی دارای معلومات اولیه و مبادی عقلیه معینی گردیده است، در واقع صورتی موقت است که به خود گرفته و قابل تغییر و تحول است.

بنابر این می‌توان گفت:

الف: علم محصول همکاری حس و عقل است؛

ب: عقل و ادراکات عقلانی به تدریج تکوین پیدا می‌کنند و از اول ساختمان پرداخته و کاملی ندارند.

ج: اصول عقلانی تابع اصل انطباق با محیط است که از این مطلب دو نکته دیگر نتیجه می‌شود:

1- عقل و اصول عقلانی در همه اشخاص یکسان و مانند هم نیست؛

2- عقل و اصول عقلانی با تغییر اوضاع، شرایط و احتیاجات تغییر می‌کنند.^{۱۲}

پس طرز افکار و عقاید دستخوش تغییر و دگرگونی می‌شود. البته آنچه آمد نظر فلاسفه و روانشناسان است. به نظر می‌رسد که نظر علامه با آنچه در قسمت سوم آمد تفاوت دارد. وی دو اصل اول را می‌پذیرد. و معتقد است که عقل و اصول عقلانی ثابت است. تغییر در شرایط و محیط باعث اتخاذ تصمیمات متفاوت عقلانی می‌شود و همین امر دلیل اختلاف و تفاوت جوامع می‌باشد.^{۱۳}

چگونگی پیدایش کثرت در علوم اعتباری

همانگونه که بیان شد، در نظریه ادراکات اعتباری علامه معتقد است که نظام طبیعت انسان را به گونه‌ای قرار داده که برای تصرف در جهان خارج و تعامل با آن بر اساس ادراکات اعتباری عمل می‌کند. ادراکات

11 - همان، ص 141.

12 - همان، ص 146.

13 - همان، ص 146-147.

اعتباری مولود احساسات درونی می باشد و ما به ازای خارجی ندارند و صرفاً ابداعی، اختراعی و قراردادی هستند. و بر دو گونه اند:

الف: ادراکات اعتباری عمومی

ب: ادراکات اعتباری خصوصی

ادراکات اعتباری عمومی: اگر احساس یا احساسات درونی موجود که لازم نوعیت نوع و تابع ساختمان طبیعی آن موجود هستند، اعتبار یا اعتباریات مولود آن نیز ثابت و غیر متغیر است. مانند عناوین کلی، چون اراده، اعتبار اجتماع و نه شکل آن.

ادراکات اعتباری خصوصی: اگر احساس یا احساسات درونی موجود از جمله احساسات خصوصی باشند که لازم نوعیت نوع ساختمان طبیعی موجود نیست و قابل تغییر هستند، مانند زشتی، زیبایی و اشکال گوناگون جوامع.

ادراکات یا در نسبت انسان با ماده خارجی است و یا قائم به جامعه است. بنابراین دو گونه اعتباریات پیش از اجتماع و اعتباریات بعد از اجتماع نیز پیدا می شوند و البته این دو تقسیم بندی بر یکدیگر انطباق دارند. یعنی اعتباریات یا عمومی و پیش از اجتماع هستند.^{۱۴} و یا خصوصی و بعد از اجتماع هستند. لذا نوع اول ثابت بوده و نوع دوم متغیرند. یعنی انسان می تواند هر سبک اجتماعی را که روزی خوب بوده روز دیگر بد بشمارد، ولی از اصل اجتماع نمی تواند صرف نظر نموده و یا اصل خوبی و بدی را فراموش کند. بنابراین ثبات و تغییر و حتی بقا و زوال هر یک از اعتبارات عملی تابعی از احساسات درونی است که منشأ و موجد آن اعتبار هستند. اما اعتبارات قبل از اجتماع اقسامی دارند که عبارتند از: وجوب، حسن و قبح، انتخاب اخف و اسهل، اصل استخدام، اصل تابعیت علم. و البته اقسام دیگری هم هست که از بیان آنها صرف نظر می کنیم.

---

14 - البته عمومی در این جا به معنی فعل مشترک اجتماعی نیست بلکه ما افعالی داریم که فعل قائم به شخص است و در افراد متعدد وجود دارد. مثل

گرسنگی، تشنگی.

اعتباریات قبل از اجتماع

1- وجوب

«نخستین ادراک اعتباری از اعتباریات عملی که انسان می تواند بسازد همان نسبت وجوب است. این اعتبار اعتباری است که عمومی که هیچ فعلی از وی استغنا ندارد».¹⁵

پس هر فعلی که از فاعل صادر می شود با اعتقاد وجوب صادر می شود. وجوب در این جا همان نسبت و صفت فعل در مرحله صدور از فاعل می باشد و عمومی است. پس فردی که کاری را انجام می دهد از نظر او انجام کار واجب است. حتی اگر فعل خلافی باشد.

پس ما دو گونه وجود داریم:

یکی صفت فعل در مرحله صدور از فاعل می باشد و عمومی است. و دیگری صفت فعل فی نفسه می باشد و خصوصی است. دومی نیز اعتباری عملی است ولی اعتبار آن بسی متأخر از اعتبار وجوب عام است.¹⁶

2- حسن و قبح

این اعتبار زائیده بلافصل اعتبار وجوب عام می باشد. که انسان قبل از اجتماع اضطراراً آنها را اعتبار خواهد نمود. تردیدی نیست که ما بسیاری از حوادث طبیعی را دوست داریم و برخی دیگر را بد و دشمن می داریم. این دو صفت خوبی و بدی که خواص طبیعی حسی پیش ما دارند نسبی بوده و مربوط به کیفیت ترکیب سلسله اعصاب یا مغز ما می باشند. پس هر فعلی را که انجام می دهیم با اعتقاد بر این که به مقتضای قوه فعاله است انجام می دهیم. یعنی فعل خود را پیوسته ملایم و سازگار با قوه فعاله می دانیم. زمانی که فعل را انجام می دهیم آن را خوب می دانیم و زمانی که آن را ترک می کنیم، فعل را بد و قبیح می دانیم. به هر حال خوب و بد «حسن و قبح» دو صفت اعتباری می باشند که در هر فعل صادر و کار انجام گرفته، اعم از فعل انفرادی و اجتماعی معتبرند.¹⁷

---

15 - همان، ص 199.

16 - همان.

17 - همان، ص 200.

3- انتخاب اخف و اسهل

انسان کارهای خود را با فکر انجام می دهد و در هنگام مواجهه با فعل که از جهت نوع متشابه ولی از جهت صرف وقت، هزینه و انرژی مختلف باشند، یعنی یکی دشوار و پرنج و دیگری آسان و بی رنج بوده باشد، ناچار قوه فعاله انسان به سوی کاری و کم در دسر، آسان و بی مشقت تمایل پیدا می کند و روی همین اصل است که تطور و تحولی در همه اعتباریات، اعم از شئون انفرادی و اجتماعی به وجود می آید. چنانکه تأثیر این اصل در عادات، رسوم و لغات در انسان بسیار روشن است. انسان پیوسته می خواهد با سرمایه کم سود بسیار برد و با تلاش سبک تر کاری سنگین تر انجام دهد.^{۱۸}

بنابراین انتخاب اخف و اسهل را باید یکی از عوامل تغییر و تحول در اعتباریات برشمرد.

4- اصل استخدام

از نظر علامه اصل استخدام یک اصل همگانی است و تمامی پدیده های مادی بر این اساس عمل می کنند، علامه معتقد است:

ما در خارج به هر پدیده مادی که می رسیم ترکیبی یا همراه ترکیبی است که برای حفظ بقاء خود از خارج به نحوی استفاده می نماید. این خاصیت در همه موجودات و بویژه در یک دسته از موجودات که جانوران زنده را تشکیل می دهند بسیار روشن می باشد. به عنوان مثال پاره ای از جانوران با خوردن پاره ای دیگر ادامه حیات می دهند. در این میان موجود مورد بحث ما، یعنی انسان این روش را نه تنها در خواص طبیعی و لوازم مادی بکار می برد، بلکه هر کاری که وابسته با احتیاجات است بکار می گیرد و هر آنچه را در طبیعت است به استخدام خود در می آورد. بر اساس این اصل و عمومیت آن، انسان در رویارویی با هم نوع خود نیز به فکر استفاده از وجود او و افعال او افتاد.

بر اساس این نظریه، به طور کلی هر پدیده از پدیده های جهان و از آن جمله حیوان، به ویژه انسان که حب ذات داشته باشد، هم نوع خود را همان خود می بیند و از راه احساس درونی که در وی پدید آمده، نزدیک شدن و گرایش به هم نوع خود را می خواهد. لذا به زندگی جمعی و یا به عبارتی بکر به اجتماع فعلیت می دهد. چنان که پیداست، همین نزدیک شدن و گرد هم آمدن یک نوع استخدام و استفاده است که به سود احساس غریزی انجام می گیرد و سپس در هر مورد که یک فرد راهی در جهت استفاده از هم نوعان خود و رفع نیازها

پیدا نماید، خواهد پیمود. چون این غریزه نیازمندی و استخدام در همه بطور متشابه وجود دارد، در نتیجه اجتماع شکل می گیرد، و این اجتماع مورد بحث ما می باشد که با تعاون و همکاری، احتیاجات همه با همه تأمین می شود.

از این روی با دقت در نظریه علامه این نکته آشکار می شود که یک سلسله از علوم و ادراکات است که واسطه و رابطه میان انسان و عمل در ماده می شود. لذا انسان هر چیزی را که در طریق کمال او مؤثر است استخدام می کند. از جمله این افکار و ادراکات تصدیقی، تصدیق به این معنا است که: واجب است هر چیزی را که در طریق کمال او مؤثر است استخدام کند. پس نتیجه این می شود:

حب ذات ← حب هم نوع ← انس ← اجتماع ← استخدام ←

و به عبارتی دیگر، این اذعان است که انسان باید به هر طریقی که ممکن است به نفع خود و برای بقای حیاتش از موجودات دیگر استفاده کند، و به هر سببی دست بزند، به همین جهت است که از ماده این عالم شروع کرده، آلات و ادواتی درست می کند، تا با آن ادوات در ماده های دیگر تصرف کند، کارد، چاقو، اره و تیشه می سازد، سوزن برای خیاطی، و ظرف برای مایعات، و نردبان برای بالا رفتن، و ادواتی غیر اینها می سازد، که عدد آنها از حیطة شمار بیرون است، و از حیث ترکیب و جریئات قابل تحدید نیست، و نیز انواع صنعت ها و فنونی برای رسیدن به هدف هائی که در نظر دارد می سازد.

بنابراین انسانها برای تأمین نیازهای خود اجتماع را می پذیرند و هر کدام سود و نفع خود را از این اجتماع می خواهند و اگر یک چنین بهره مندی متقابل در کار نبود، مطمئناً انسانها بر اساس قاعده اخف و اسهل سعی می کردند که خود را از شر تکالیف اجتماعی نجات دهند و زندگی راحت تری داشته باشند. اما چون سود همگانی مد نظر است، انسانها برای تأمین این سود و منفعت عمومی عدل اجتماعی را می خواهند^{۱۹}

علامه می فرماید:

«ما می گوئیم انسان با هدایت طبیعت و تکوین، پیوسته از همه سود خود را می خواهد (اعتبار استخدام) و برای سود خود سود همه را می خواهد (اعتبار اجتماع) و برای سود همه عدل اجتماعی را می خواهد (اعتبار حسن عدالت و قبح ظلم) و در نتیجه فطرت انسانی حکمی که با الهام طبیعت تکوین می نماید و قضاوت عمومی است. و هیچ گونه کینه و خصومتی با طبقه مترقیه ندارد و دشمنی خاصی با طبقه پائین نمی کند. بلکه

19 - احمدرضا یزدانی مقدم، ادراکات اعتباری و اندیشه های سیاسی علامه طباطبائی، دانشگاه باقرالعلوم، 1383، ص 29.

حکم طبیعت و تکوین را در اختلاف طبقاتی قرائح و استعدادات تسلیم داشته و روی

سه اصل نامبرده می‌خواهد هر کسی در جای خودش بنشیند».^{۲۰}

ظاهراً نظر علامه در این جا این است که هر یک از طبقات اجتماعی بنا بر تفاوت استعدادهایی که دارند در جای خود قرار گرفته و از یکدیگر به طور متقابل بهره می‌برند. روشن است که سخن ایشان ناظر به وضعیت کنونی جوامع انسانی نیست که در آنها شکل‌گیری طبقات اجتماعی، ارتباطی با استعدادها و توانایی‌های طبیعی نداشته و بعلاوه راه رشد و تعالی و پیشرفت اجتماعی و... برای همگان باز نمی‌باشد، ز این رو بهره‌مندی متقابل هم اگر وجود داشته باشد، متناسب و عادلانه نیست. بر این اساس تحلیل علامه را می‌توان به عنوان نقدی بر اجتماعات کنونی به کار برد که بر پایه بهره‌رسانی متقابل، تأمین سود و منفعت همگانی شکل نگرفته‌اند و وضعیت کنونی اجتماعی ربطی به توانایی‌های طبیعی و شایستگی‌ها نداشته و سود، منفعت به طور عادلانه عائد اجتماع نمی‌گردد.^{۲۱}

برای تقریب به ذهن می‌توان نظر علامه را در اینجا با نظر جان رالز در باب چگونگی تقسیم‌بندی مناصب و مزایای اجتماعی مقایسه کرد. رالز تفاوت در تقسیم مناصب را تا آنجا مجاز می‌شمارد که سودش عاید جامعه گردد. «نابرابری فقط در صورتی روا شمرده می‌شود که دلیلی داشته باشیم. بر این عقیده که نهاد اجتماعی که توأم با نابرابری یا موجد آن است به نفع همه اشخاصی است که در آن نهاد اجتماعی شرکت دارند... همه اشخاص جامعه باید از نابرابری سود ببرند».^{۲۲}

انسان و اجتماع مدنی

پس بشر همچنان به سیر خود ادامه داد تا به این مشکل برخورد که هر فردی از فرد یا افراد دیگر همان را می‌خواهد که او از دیگران آن را می‌خواهد. لاجرم ناگزیر شد این معنا را بپذیرد که همان طور که او می‌خواهد از دیگران استفاده کند و سود ببرد باید به دیگران هم به همان اندازه سود و منفعت برساند. چرا که همچنان که آمد انسانها بر اساس قاعده اخف و اسهل سود و منفعت خود را با کمترین رنج و زحمت می‌خواهند و ممکن است این رابطه به صورت یک‌طرفه و ناعادلانه شکل گیرد از این روی پی برد باید اجتماعی مدنی و

20 - سید محمدحسین طباطبایی، اصول فلسفه و روش رئالیسم، پیشین، ص 208.

21 - احمدرضا یزدانی مقدم، پیشین، ص 30.

22 - نک: جان رالز، عدالت و انصاف و تصمیم‌گیری عقلانی، مصطفی ملکیان، نقد و نظر، شماره دوم و سوم، سال سوم، بهار و تابستان 1376، ص

تعاونی تشکیل دهد و فهمید که استحکام و دوام اجتماع و در حقیقت دوام زندگی منوط به این است که اجتماع به نحوی استقرار یابد که هر صاحب حقی به حق خود برسد و مناسبات و روابط متعادل باشد و این همان عدالت اجتماعی است. پس این حکم یعنی حکم بشر به اجتماع مدنی و عدل اجتماعی حکمی است که اضطراب بشر را مجبور کرد به این که آن را بپذیرد. چون اگر اضطراب نبود هرگز هیچ انسانی حاضر نمی شد دامنه اختیار و آزادی خود را محدود کند. این است که می گوئیم «انسان مدنی بالطبع» است و انسان حکم می کند به عدل اجتماعی و خلاصه در هر دو قضیه اضطراب او را وادار کرده که آزادی خود را محدود کند به زندگی اجتماعی و به دنبالش عدل اجتماعی را نیز بپذیرد.

پس تا اینجا روشن گردید که هر انسانی دارای قریحه ای است که می خواهد انسان های دیگر را استخدام کند. حال اگر این نکته را ضمیمه کنیم که افراد انسانها به حکم ضرورت از نظر خلقت، عادات، رسوم و اخلاقی که مولود خلقت و نیز منطقه زندگی است، مختلفند، این نتیجه حاصل می شود که این اختلاف طبقات همواره آن اجتماع صالح و آن عدالت اجتماعی را تهدید می کند. هر فرد و یا گروه قوی می خواهد از ضعیف بهره کشی کند و بیشتر از آنچه به او می رسد و حق اوست را تصاحب کند و یا به عبارتی فرد غالب می خواهد از مغلوب بهره کشی کند و بیگاری بکشد. بدون این که چیزی به او بدهد و مغلوب هم به حکم ضرورت مجبور می شود در مقابل ظلم غالب دست به حيله و خدعه بزند، تا روزی که به قوت برسد، آن وقت تلافی و انتقام ظلم ظالم را به بدترین وجهی بگیرد. پس بروز اختلاف سرانجام به هرج و مرج منجر شده و انسانیت انسان را به هلاکت می کشاند. یعنی فطرت او را از دستش گرفته سعادتش را تباه می سازد و جامعه را با بحران مواجه می سازد. همچنانکه خداوند می فرماید:

كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً... وَ مَا اخْتَلَفَ فِيهِ. ۲۳

پس همچنان که قرآن نیز اشاره دارد، این اختلاف امری است ضروری و وقوعش در بین افراد جامعه های بشری حتمی است. چون خلقت به خاطر اختلاف مواد مختلف است، هرچند که همگی به حسب صورت انسانند و وحدت در صورت تا حدی باعث وحدت افکار و افعال می شود. لیکن اختلاف در مواد اقتضایی دارد. و آن اختلاف در احساسات، و ادراکات و احوال است. پس انسانها در عین این که به وجهی متحدند، به

وجهی هم مختلفند. اختلاف در احساسات و ادراکات باعث می شود که هدفها و آرزوها هم مختلف شود. اختلاف در اهداف باعث اختلاف در افعال می گردد و آن نیز باعث اختلاف نظام اجتماع می شود.^{۲۴} پیدایش اختلاف بود که بشر را ناگزیر از تشریح و وضع قوانین کرد. قوانین کلیه‌ای که عمل به آنها باعث رفع اختلاف شده و نظم را برقرار سازد. نیز هر صاحب حقی به حقش برسد و عدالت را تضمین نماید از این روی قانونگذاران را ناگزیر کرد که قوانین خود را بر مردم تحمیل کنند. در عصر حاضر راه تحمیل قوانین بر مردم جامعه یکی از دو طریق زیر است.

راه‌های اعمال قانون در جامعه:

از چند راه می توان قانون را در جامعه اعمال کرد:

اول این که مردم را مجبور و ناچار کنند به این که قوانین موضوعه را که به منظور شرکت دادن همه طبقات در حق حیات و تساوی آنان در حقوق وضع شده را بپذیرند، تا آنکه هر فردی از افراد به آن درجه از کمال زندگی که لیاقت آن را دارد برسد، حال چه این که معتقد به دینی باشد یا نباشد، چون این طریقه از تحمیل، دین و معارف دینی و اخلاق فاضله را بکلی لغو می کنند، به این معنا که این عقائد الهی را منظور نظر ندارند، و رعایتش را لازم نمی شمارند هم چنین اخلاق را هم تابع اجتماع و تحولات اجتماعی می دانند و هر خلقی که با حال اجتماع موافق بود آن را فضیلت می شمارند. مثلاً یک روز عفت از اخلاق فاضله به شمار می رود، و روز دیگر بی عفتی و بی شرمی، روزی راستی و درستی فضیلت می شود، و روزی دیگر دروغ و خدعه، روزی امانت، و روزی دیگر خیانت و...^{۲۵}

طریقه دوم از تحمیل قوانین بر مردم است یعنی مردم را طوری تربیت کنند و به اخلاقی متخلق بسازند که خود به خود قوانین را محترم و مقدس بشمارند. در این طریقه نیز دین در تربیت اجتماع لغو و بی اعتبار است.

این دو طریق از راههای تحمیل قانون بر مردم مورد عمل قرار گرفته، که گفتیم یکی تنها از راه زور و دیکتاتوری قانون را به خورد مردم می دهد، و دومی از راه تربیت اخلاقی، ولیکن علاوه بر این که اساس این دو

24 - نک: سید محمدحسین طباطبایی، ترجمه تفسیر المیزان، ج 2، ذیل تفسیر آیه 213 بقره.

25 - همان.

طریق جهل و نادانی است، مفاسدی هم به دنبال دارد، از آن جمله نابودی نوع بشر است، البته نابودی انسانیت او. چرا که هیچ یک از این دو راه به خواست‌ها و نیازهای واقعی انسانها توجه نداشتند.

البته غیر از این دو راه راه سومی نیز وجود دارد که مبتنی بر قوانین الهی و بکار بستن قوانین شرعی است. چون انسان موجودی است که خدای تعالی او را آفریده، و هستیش وابسته و متعلق به خداست، از ناحیه خدا آغاز شده، و به زودی به سوی او بر می‌گردد، و هستیش با مردن ختم نمی‌شود و یک زندگی ابدی دارد، که سرنوشت زندگی ابدیش باید در این دنیا معین شود، در اینجا هر راهی که پیش گرفته و در اثر تمرین آن روش فضائل و ملکاتی کسب کرده باشد، در ابدیت هم تا ابد با آن ملکات خواهد بود، اگر در دنیا احوال و ملکاتی متناسب با توحید کسب کرده باشد، یعنی هر عملی که انجام داده بر این اساس بوده که بنده‌ای بود از خدای سبحان، که آغازش از او و انجامش به سوی اوست، قهراً فردی بوده که انسان آمده و انسان هم رفته است. اما اگر توحید را فراموش کند، یعنی در واقع حقیقت امر خود را بپوشاند، فردی بوده که انسان آمده و دیو رفته است.^{۲۶}

به همین جهت خدای سبحان که انسانها را بهتر از خود انسانها می‌شناسد، چون خالق آنان است شرایع و قوانینی برای آنان تأسیس کرد، که اساس آن شرایع را بر توحید استوار نمود که در نتیجه این شریعت هم عقاید بشر را اصلاح می‌کند، و هم اخلاق آنان، و هم رفتارشان را، و به عبارتی دیگر اساس قوانین خود را بر این قرار داد که نخست به بشر بفهماند حقیقت امر او چیست؟ از کجا آمده؟ و به کجا می‌رود؟ و اگر می‌رود باید در این منزلگاه موقت چه روشی اتخاذ کند؟ که برای فردایش سودمند باشد؟

پس تشریح دینی و تقنین الهی شریعتی است که اساسش تنها علم نیست بلکه یقین و عمل نیز در آن وجود دارد..

همچنان که فرمود: (إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ أَمَرَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَ لَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ).^{۲۷} بنابراین تنها قانونی که می‌تواند به نیاز انسانها پاسخ دهد و سعادت، عدالت و امنیت را برای وی در دنیا و آخرت بر اساس جهانبینی توحیدی فراهم کند، همان قانونی است که از جانب آفریدگار و خالق انسانها

---

26 - همان.

27 - توبه، 40

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

وضع شده است، چرا که خداوند به دلیل این که خالق انسانهاست یقیناً از نیازهای او بیش از هر شخص دیگری آگاه است لذا استخراج و بکار گیری این قانون می تواند انسانها را به اهدافشان برساند.

اعتباریات بعد از اجتماع

مفاهیم اعتباری که انسان اجتماعی امروزه از قالب ذهن خود در آورده به اندازه ای زیاد است که شمردن آنها بالاتر از توانایی فکر می باشد و همه آنها ساخته فکر و اندیشه می باشد. پس اعتباریات بعد از اجتماع در واقع ساخته و پرداخته اندیشه صاحبان فکر است که به صورت قرار داد در جامعه وضع می شود. و این قوانین در جهت بهتر زیستن است و عبارتند از:

1- اصل ملک:

ریشه این اصل پیش از تحقق اجتماع بوده و آن همان اختصاصی است که بعدها به صورت ملک تکمیل شده است. ما در آنچه ملک دیگران و متعلق به دیگران است نمی توانیم تصرف و امتیازی داشته باشیم و در واقع این اصل امنیت اقتصادی را به ما گوشزد می کند.

2- کلام و سخن

نیازمندی به ساختن سخن و وضع لفظ دلالت کننده، از چیزهایی است که انسان در اولین مرحله اجتماع پی به آن می برد و انسانها برای اینکه با یکدیگر رابطه برقرار کنند و احساسات و غرایز خود را بیان کنند نیاز دارند که با وسیله ای این ارتباط را برقرار کنند که همان سخن و کلام است. این ساخته اجتماعی مانند سایر ساخته های انسان در ابتدا به صورت خیلی ساده و از یک فطرت بسیار ساده و بی آرایش سرچشمه گرفته است.

3- ریاست و مرئوسیت:

مقتضای قریحه و غریزه استخدام افرادی که در جامعه های ابتدایی از همه قوی تر بوده اند و خاصه آنان که توانایی جسمی و ارادی بیشتری داشته اند، همان گونه که موجودات جمادی و نباتی و حیوانی دیگر را مورد استفاده خود قرار می دادند، افراد دیگر جامعه را نیز استخدام می کرده و اراده خود را به آنها تحمیل می نمودند. در نتیجه این اعتبار لوازم طبیعی این نسبت از قبیل فرمانروایی جامعه انقیاد دسته جمعی و انقیادهای فردی و یک سلسله مقررات و رسوم و آداب که مقام رئیس را نشان داده و مظاهر احترام و تعظیم او می باشد. مانند تعارفات

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

و کرنشها با وجهی که مناسب کمال فعلی اجتماع می باشد جعل و اعتبار شده است. از طرف دیگر چون اعتبار ریاست را اعتبار اجتماع و عدالت اجتماعی پیش آورده یک سلسله اعتبارات مناسبه بر مرئوس و علیه رئیس که در حقیقت جواب دهنده اعتباراتی است که بر له رئیس و علیه مرئوس وضع گردیده و ساخته شده است. البته چون این اعتبارات به نفع مرئوس و به ضرر رئیس است از جهت قوه و ضعف هر چه مقام ریاست توانا تر باشد، تأثیر اعتبارات و حقوق مرئوس ضعیف تر و هر چه ضعیف تر، قوی تر است. همچنین توانایی و ناتوانی مرئوس در اعتبارات جانب رئیس تأثیر معکوس دارد.

4- امر و نهی و جزاء و مزد:

امر و خواستن کاری از دیگری چنان که با تأمل به دست می آید، بستگی دادن خواست و ربط دادن اراده است به فعل دیگری. و چون به حسب واقع اراده هر فرد مرید جز به فعل خود یعنی حرکات عضلانی خود تعلق نمی گیرد و همچنین فعل دیگری جز با اراده خودش به جای دیگر متعلق نمی شود، ناچار تعلق دادن مرید اراده خودش را به فعل غیر، جز دعوی و اعتبار صورت دیگری نخواهد داشت و از این روی این اعتبار ارتباط مستقیم با اعتبار ریاست دارد که به معنای توسعه دادن وجود خود و دیگران را جزء وجود نمودن تفسیر کرد.²⁸ اعتبار نهی نباید تعلق اراده به ترک فعل بوده باشد. زیرا اراده هیچ گاه قابل تعلق به عدم نیست.

5- تساوی طرفین

در دو عنوان گذشته که از تحلیل علامه بر می آید که نوعاً اعتبارات سیاسی اند که حول محور قدرت سیاسی تحقق می یابند. در ادامه اعتباری را که بیان می کند طرفین آن از یک موقعیت مساوی نسبت به یکدیگر برخوردارند و برتری نسبت به یکدیگر ندارند. مانند اقسام مبادله ها و ارتباطها و حقوق متعادل اجتماعی و در حقیقت مقام تساوی در حوزه حقوق خصوصی را شامل می شود.

6- اصل متابعت علم

قوای فعاله در ماده چنانکه خود مادی هستند فعالیت آنها نیز در ماده می باشد و یک قوه فعاله همین که ماده ای را مناسب فعالیت خود یافت شروع به فعالیت کرده و اثر خود را به سوی متأثر خود روانه خواهد ساخت و انسان و هر جانور زنده در فعالیت خود از این حکم مستثنی نیستند.

ما در صحنه فعالیت خود با واقعیت خارج سروکار داریم. واقعیت خارج را می خواهیم به دلیل این که نیازهای خود را برآورده نمائیم با کسی که سخن می گوئیم به سوی مقصدی که روانه می شویم مقصد را می جوئیم و اگر می خوریم یا می آشامیم یا... در همه این مراحل کار ما با خود خارج و واقعیت هستی است زیرا به حسب فطرت و غریزه رئالیست و واقع بین هستیم. پس ناچار به علم اعتبار واقعیت داده ایم، یعنی صورت ادراکی را همان واقعیت خارج می گیریم و آثار خارج از آن را علم و ادراک می شماریم.

در هر روی اعتبارات عمومی چون اعتباراتی هستند که انسان در هر تماس با فعل می گیرد از اعتبار آنها گریزی ندارد. یعنی اصل ارتباط طبیعت انسانی با ماده در فعل، آنها را به وجود می آورد از این روی هیچگاه از میان نرفته و تغییر در ذات آنها پیدا نمی شود.

کیفیت ارتباط علوم اعتباری با آثار واقعی و حقیقی

همان طور که آمد نظام طبیعت با قرار دادن ساختمان ویژه وجودی برای موجود زنده او را به گونه ای قرار داده است که برای برطرف ساختن احتیاجات وجودی خود به علوم و ادراکات اعتباری روی آورد. حال این پرسش پیش می آید که نظام طبیعت از این گونه ساختمان وجودی راهکار خاص چه هدف و مقصودی را تعقیب می کند؟

از مباحث علامه در این بخش این پاسخ به دست می آید که نظام طبیعت بدین گونه می خواهد آثار واقعی و حقیقی در خارج ایجاد نماید و از این گونه ساختمان وجودی و مکانیزم خاص، حرکت ویژه این گونه موجودات را در مسیر تکامل و هدف نهایی در نظر داشته است. بنابراین گرچه ادراکات اعتباری ضرورت بال غیر هستند، اما این ضرورت به معنای گزاف بودن و بی ضابطه بودن آنها نیست. بلکه ایجاد و آفرینش این ادراکات در راستای رساندن موجود زنده به غایت و سرمنزل حرکت وجود اوست: ²⁹ اگر انسان این اعتبارات را در راستای دستورات الهی به کار ببندد همانا سیر الی الله و قرب خداوند مقصد و هدف نهایی وجود او می باشد. از

---

29 - احمدرضا یزدانی مقدم، ادراکات اعتباری و اندیشه اجتماعی، سیاسی علامه طباطبایی، پیشین، ص 48.

این روست که اگر انسانها توحید را بپذیرند و به خدا ایمان آورند دیگر ظلم نمی کنند و عدالت که خواست همه انسانهای یک اجتماع است محقق می گردد. اگر اصل استخدام در سایه نظام توحیدی شکل بگیرد دیگر منجر به ظلم، بی عدالتی و بهره کشی نخواهد شد. و این گونه است که عدالت در جامعه منجر به امنیت که یک نیاز ضروری مثل عدالت است تامین خواهد شد.

جمع بندی

فصل اول این رساله به تبیین چارچوب نظری اختصاص داشت. چارچوب نظری مورد استفاده در این رساله نظریه ادراکات اعتباری علامه طباطبایی است. بر اساس این نظریه، نظام طبیعت انسان را به گونه ای قرار داده است که برای تصرف در جهان خارج و تعامل با آن بر اساس ادراکات اعتباری عمل می کند، نیز انسان که مدنی بالطبع است به وسیله همین ادراکات اعتباری با افراد جامعه تعامل برقرار می کند و نیازهای خویش را برطرف می سازد. اعتباریات در واقع محصول اندیشه صاحبان فکر است که به منظور و هدف خاصی صورت می گیرد. در واقع مفاهیم اعتباری همانگونه که علامه می گوید زائیده نیازهای حیاتی و روابط اجتماعی بشر است. همانگونه که فرد انسان قطع نظر از روابط و مناسبات انسانی و اجتماعی هیچ نیازی به این قراردادها ندارد. مثل امر و نهی، ریاست و مرئوسیت. به طور کلی علامه اعتباریات را به دو قسم قبل از اجتماع و بعد از اجتماع تقسیم می کند. اعتباریات گروه نخست در همه انسانها به طور عمومی وجود دارد. اما اعتباری بعد از اجتماع برای نظم دادن به روابط اجتماعی به وجود آمده اند. این اعتباریات ساخته انسان می باشد و در جهت بهتر زندگی کردن وضع شده است، لذا متغیر می باشد. در نظریه ادراکات اعتباری انسان بر اساس قریحه استخدام در صدد بهره برداری از جهان پیرامون است و از این رو است که به اجتماع می رسد. قریحه استخدام

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

می‌گویند انسانها برای اینکه از این جهان سود و فایده کسب کنند باید سود و فایده برسانند و این یک اصل یک‌طرفه نیست و حتی در مورد امور مادی هم این قضیه صدق می‌کند. نکته در اینجاست که در نظریه استخدام به دلیل قاعده اخف و اسهل ممکن است بعضی توانگران نسبت به برخی ظلم و بی‌عدالتی روا دارند. حال ما باید چه کنیم که این استخدام یک طرفه نباشد و از روی عدالت باشد. پاسخ این جا عقل و شرع است. قرآن کریم با مخاطب قرار دادن انسان برای اجرای شریعت و نیز ارائه برنامه‌های مدون در قالب عقاید و احکام و بیان نوع حکومت و جامعه عدالت و امنیت را که نیاز عمومی بشر است را به آنان هدیه می‌دهد. اسلام با محور قرار دادن اصل توحید و ایمان به خدا و در نتیجه کسب اخلاق حسنه ضمانت اجرای احکام الهی را علاوه بر نظام اسلامی بر عهده جامعه و افراد جامعه قرار داده است، بنابراین اگر جامعه از ایمان به خدا برخوردار باشد استخدام یکطرفه نخواهد بود و عدالت در میان آدمیان اجرا می‌شود و در پی آن امنیت نیز در جامعه حاصل می‌شود.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد